

УДК 94:[061.1:364.4-053.2](477).1924/1936

Л.В. Олянич

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УСРР У 20-30-х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемам історіографії висвітлення дитячої безпритульності в Україні 1920–1930-х рр. Велика увага приділяється систематизації та класифікації літератури з історії безпритульності дітей. Проаналізовані фактологічні пріоритети, наукові напрямки вивчення проблеми, встановлення рівня її історико-теоретичної розробки. Розглянута можливість впровадження історичного досвіду вирішення проблеми дитячої безпритульності.

Ключові слова: дитяча безпритульність, тематична структуризація, безпритульні, соціальні основи безпритульності, радянська педагогіка.

Статья посвящена проблемам историографии освещения детской беспризорности в Украине 1920–1930-х гг. Большое внимание уделяется систематизации и классификации литературы из истории беспризорности детей. Проанализированы фактологические приоритеты, научные направления изучения проблемы, установления уровня ее, историко-теоретической разработки. Рассмотрена возможность внедрения исторического опыта решения проблемы детской беспризорности.

Ключевые слова: детская беспризорность, тематическая структуризация, беспризорные, социальные основы беспризорности, советская педагогика.

The article is devoted the problems of historiography of illumination of child's homelessness in Ukraine 1920–1930th Large attention is spared systematization and classification of literature from history of homelessness of children. Priorities of faktologichni are analysed, scientific directions of study of problem, establishment of level of it, istoriko-teoretichnoy development. Considered possibility of introduction of historical experience of decision of problem of child's homelessness.

Key words: child's homelessness, thematic strukturizaciya, homeless, social bases of homelessness, soviet pedagogics.

Постановка проблеми статті обумовлена її актуальністю для українського суспільства. Глобальні соціально-економічні та політичні зміни в Україні, починаючи з 1990-х років, дали вагомий поштовх для розвитку такої загрозливої соціальної аномалії, як дитяча безпритульність.

Аналіз актуальних досліджень з історії дитячої безпритульності в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. свідчить про те, що ця проблема у різні часи досліджувалася з різних позицій. Історіографія дитячої безпритульності включає багато досліджень та публікацій, але в той же час велика їх частина досить однобічна і не може освітити проблему в цілому.

Метою статті є систематизація та класифікація наукових досліджень з історії безпритульності дітей, аналіз літератури за пріоритетами досліджень та науковими напрямками. Також буде розглянута можливість впровадження історичного досвіду за для боротьби та профілактики дитячої безпритульності.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи наукові дослідження передусім увагу приділяємо виявленню проблемно-фактологічних пріоритетів та теоретико-методологічних підходів науково-історичних досліджень, концепцій, наукових шкіл і напрямків. Важливо з'ясувати стан наукового вивчення конкретної історичної проблематики, встановити теоретичний рівень, монографій, дисертацій, статей,

тобто проаналізувати історіографічні джерела в контексті теми наукової роботи.

Беручи за основу класичний принцип історіографічного огляду літератури з конкретної науково-історичної проблематики, було обрано проблемно-тематичний хронологічний підхід щодо висвітлення стану фактологічних розробок з питань історії дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. Для зручності порівняльного аналізу, виокремлено три основних періоди, упродовж яких з'являлися книги, дисертації, статті, збірники статей, рецензії. Перший охоплює 20-ті роки, характерні появою великої кількості літератури з проблем безпритульності дітей, без виявлення та висвітлення якої важко уявити кваліфікаційне дослідження. Другий стосується 30–80-х рр., тобто розвитку радянської історіографії та формування історико-педагогічного напрямку. Третій припадає на 90-ті рр. ХХ - початок ХХІ ст. Названа періодизація є умовною, яка не претендує на оригінальність, позаяк виконує суто прагматичну функцію: систематизації та класифікації літератури з історії безпритульності дітей, визначення фактологічних пріоритетів, наукових напрямків вивчення проблеми, встановлення рівня її історико-теоретичної розробки.

У 20-х рр. ХХ ст., судячи з фахових бібліографічних видань, які виходили тоді в Україні за редакцією М. Гордієвського [3], Ф. Лісника [13], увага дослідників зосереджувалася переважно на прикладних питаннях формування радянської педагогіки. Тематична структуризація цих довідників віддзеркалювала формаційний підхід упорядників, які обрали марксистсько-ленінську теорію розвитку суспільно-економічних формацій, а основною була історія педагогіки.

Дитяча безпритульність, яку вважали соціальною аномалією радянського суспільства, вирізнялася від традиційної теорії педагогіки специфікою дослідження, хоча відома у 20-х рр. дослідниця безпритульності дітей М.І. Маро (Левітіна) намагалася обґрунтувати «марксистський метод» стосовно цієї проблематики [17]. Вона вважала, що організаційні форми, методи і принципи соціального виховання безпритульних мають відповідати «комуністичній ідеології та колективізму як основі життя майбутнього суспільства» [17, с. 148]. Марксистська оцінка педагогічних систем була ґрунтовно викладена у двотомнику Е. Мединського, що побачив світ у 1925 р. [18, 19], справивши методологічний вплив на історію радянської педагогічної думки.

У 1925 р. з'явилася стаття С. Моложавого [20], яка стосувалася методів вивчення безпритульності: коли об'єктом були

«індивідуальні особливості», то методи вивчення були «одні», а коли «...ми розглядаємо безпритульність, переважно як соціальну проблему», то методи вивчення «...у нас будуть інші». Виокремлюючи психологічно-біологічні ознаки від соціально-економічних, дослідник фактично застосовував марксистську парадигму висвітлення суспільних відносин, а його «соціологічний аналіз» зосереджувався на з'ясуванні «виробничо-класових умов» та соціально-класової орієнтованості безпритульного.

Соціально-правові аспекти в контексті подолання безпритульності, розглядалися в книгах Маро (М.І. Левітіної) [16], яка проаналізувала досвід боротьби з так званою «вуличною безпритульністю» дітей на Катеринославщині і в Криму, зосереджуючись на соціології побуту безпритульних. Монографія П.І. Люблінського, яка мала п'ять розділів, висвітлювала організаційні форми боротьби з правопорушеннями неповнолітніх, спираючись на статистику, законодавчі акти [15].

З'ясуванню ефективності організаційних форм профілактично-виховних методів подолання дитячої безпритульності, судячи з результатів аналізу журнальних публікацій, присвячено десятки статей – фактологічних, теоретичних, методичних. Необхідно назвати розвідки Я. Дробніса [5], Г. Калініної [8], В. Дюшен [6], приурочені до чергової річниці жовтневої революції. Низка статей стосувалася теоретичних і практичних питань діяльності дитячих будинків. Так, В. Дюшен відносила їх до «...нормальних установ соціального виховання». Вона вивчала також соціальний та віковий склад дитячих будинків в Україні, а також дитмістечок та колоній.

Підсумовуючи огляд літератури 20-х рр., значущою наявністю близько двох десятків ґрунтовних монографічних праць про соціально-економічні причини дитячої безпритульності та боротьбу з нею. З теоретико-методологічної точки зору вони побудовані на концептуальних основах марксистської парадигми висвітлення суспільних відносин, ідеям комуністичного виховання молоді. За короткий термін, позаяк об'ємні роботи з'явилися протягом другої половини 20-х рр., дослідникам проблем дитячої безпритульності вдалося з'ясувати її походження, форми виявлення, показати більш вичерпно методи боротьби з нею, виокремити соціально-правовий аспект, особливо тему правопорушень малолітніми. Фактично недослідженою стала історія становлення і діяльності громадських об'єднань у боротьбі з дитячою безпритульністю.

Початок 30-х рр. виявився «переломним» для історико-педагогічної науки. Суспільні науки, обравши «марксо-ленінську методологію», зазнали ідеологічної уніфікації, втративши принципи об'єктивності, історизму. Катастрофічні наслідки голодомору 1932–1933 рр., які спричинили масову дитячу смертність і безпритульність, актуалізували цю соціальну проблему, особливо після постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 31 травня 1935 р. про її подолання. У фахових виданнях з'явилися статті про «...ліквідацію безпритульності і бездоглядності дітей» [11], про «...боротьбу з дитячою безпритульністю» [32], тобто використовувалася термінологія попередніх років. В статтях М. Семашка висвітлювалися необхідність «типізації дитячих установ», тобто її підпорядкування різним органам державної влади, завдання місцевих рад у подоланні «...дитячої безпритульності і бездоглядності» [23, с. 17]. Він, будучи наркомом охорони здоров'я РСФРР, визнав важливу роль «радянської громадськості», але не відреагував на ліквідацію відповідних товариств. Публікації початку другої половини 30-х рр., яких виявилось обмаль, лише актуалізували саму проблему ліквідації безпритульності, але у них був відсутній «аналіз» її причин, форм прояву, соціальних аномалій.

Лише у повоєнний період відновилося наукове дослідження історії боротьби з дитячою безпритульністю. Дисертаційна робота С.С. Коваленка стосувалася історії виникнення і діяльності дитячих будинків в УСРР 1917–1929 рр. [10]. Особливістю історіографії 50-х рр. з питань дитячої безпритульності було те, що її вивчали переважно в контексті історико-педагогічних дисциплін та розвитку народної освіти.

Російська радянська історіографія 60–80-х рр. історії боротьби з безпритульністю дітей представлена дисертаційними роботами О.М. Хмирьової [31], Н.В. Шишової [33], які написані на матеріалах РСФРР, але є концептуально однотипними, хоча хронологічні рамки доводять до 1936 р. Виокремлено роль і місце громадських організацій в боротьбі з явищем дитячої безпритульності. Документально-джерельну базу становлення добровільних товариств в СРСР 1917–1936 рр. досліджувала Т.П. Коржихіна, яка показала особливості взаємовідносин держави і громадських об'єднань, виконання ними функцій державних органів [12].

Сучасна історіографія, формування якої припадає на початок 90-х рр., виявила неабияке зацікавлення проблемами історії боротьби з дитячою безпритульністю у 20–30-х рр. Так,

українська дослідниця І.І. Диптан, з'ясовуючи діяльність надзвичайних державних органів по ліквідації безпритульності дітей в УСРР 1919–1932 рр., визнала передчасним рішення уряду про реорганізацію Центральної комісії допомоги дітям (ЦКДД) у 1932 р., тому що голод зумовив масову дитячу безпритульність [4]. Дисертація Л.В. Тютюнник присвячена діяльності дослідних установ Наркомосу УСРР 1922–1937 рр. [25], але про безпритульність у ній чомусь не згадується, хоча функціонувала ціла система органів соціального виховання, спеціальні комісії. Винятком для історико-педагогічних досліджень є дисертація В.А. Лук'янової про розвиток експериментальної педагогіки в Україні 20–30-х рр. [14], авторка якої торкається досвіду боротьби з безпритульністю, а також робота Н.М. Носовець про систему трудового виховання А.С. Макаренка [21]. Історичністю вирізняється дисертація В.С. Виноградової-Бондаренко, яка намагалася простежити особливості безпритульності 20-х та 90-х рр. в Україні, аналізуючи причини, форми існування, засоби її подолання [2].

Російські історики також досліджують проблеми ліквідації дитячої безпритульності у 20–30-х рр., але на матеріалах РСФРР. Так, Г.Д. Реутова, з'ясовуючи особливості соціально-економічного походження безпритульності дітей, показала її кількісне зростання упродовж 1932–1933 рр., подолати яку вдалося наприкінці 1935 – початку 1936 рр. [22]. Становище безпритульних підлітків 20-х рр. висвітлено в монографії Г.К. Валієва та В.І. Ісаєва, які розглядають соціальні аномалії радянського суспільства [1]. Стаття Т.М. Смирнової присвячена малодослідженому і маловідомому факту – евакуації дітей в Чехословаччину у 1921–1922 рр. з Росії [24]. У 1999 р. була захищена дисертація Н.В. Кисельовою про функціонування добровільних товариств Радянської Росії [9], а в 2001 р. побачила світ ґрунтовна монографія І.М. Ільїної про громадські організації Росії 20-х рр. [7].

Історичні та історико-педагогічні аспекти подолання дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. висвітлювали німецькі дослідники, особливо представники марбурзької наукової школи – Л. Фрьозе, Г. Хілліг, З. Вайтц. Визначення «марбурзька школа» стосується історико-педагогічних досліджень німецьких учених, які не мали базової історичної освіти, але заснували науковий напрям вивчення історії становлення та функціонування в Україні 20–30-х рр. системи соціально-профілактичних установ для безпритульних дітей та неповнолітніх право-

порушників – трудових колоній, дитячих будинків, реформаторій, висвітлили організаційно-педагогічний досвід роботи українських педагогів – Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренка, опублікували їх маловідомі твори.

Перші публікації марбурзьких учених з'явилися у 60-х рр., які стосувалися критичного аналізу німецькомовної літератури про А. Макаренка [36]. У 1976 р. побачив світ перший том вибраних творів радянського педагога і письменника, підготовлений Г. Хіллігом і З. Вайтцом [37], котрий висвітлював проблеми дитячої безпритульності, а з другого боку засвідчив ґрунтовність та об'єктивність історико-педагогічних студій марбурзьких дослідників. У 1993 р. вийшов ювілейний випуск «Opuscula Makarenkiana», присвячений 25-річчю заснування лабораторії «Макаренко-реферат» при Марбурзькому університеті, яку очолював Г. Хілліг. Видання, опубліковане окремою книгою, виявилось збірником наукових статей, хронікою становлення дослідного центру, бібліографічним довідником його публікацій [34]. Це була перша спроба своєрідного історіографічного узагальнення наукових досліджень в галузі макаренкознавства, з'ясування суперечливих питань з історії діяльності колонії ім. Горького, комуни ім. Дзержинського, а також життя і творчості самого Макаренка.

Праці Г. Хілліга стосуються переважно проблем організаційно-педагогічної діяльності Макаренка в умовах сталінщини. Одна з його перших статей, яка вийшла в СРСР у 1990 р., висвітлювала проблему взаємин педагога та НКВС, тобто роботу в комуні ім. Дзержинського та в структурних підрозділах НКВС УСРР [26]. Доповнена версія згаданої статті вийшла у черговому номері «Opuscula Makarenkiana» [28]. У 1998 р. Хілліг опублікував окрему книгу, але в серії марбурзької лабораторії, присвячену з'ясуванню суперечливих сторінок біографії педагога-письменника в період «великого терору» [27]. Серія видань «Opuscula Makarenkiana» виходила двома мовами – російською та німецькою.

Предметом наукових досліджень Хілліга є номенклатура освітніх установ в УСРР 20–30-х рр. Його перша розвідка стосувалася біографії відомих у 20-х рр. учених в галузі дефектології, соціальної педагогіки та психології дитячого колективу: І.П. Соколянського, О.І. Попова, О.С. Залужного [29]. Вони, судячи з фактологічного дослідження Хілліга, мали безпосереднє відношення до подолання безпритульності дітей.

Наукові праці Л. Фрьозе, З. Вайтца, Г. Хілліга розкривають історію боротьби з дитячою безпритульністю в Україні 20–30-х рр., діяльність трудових колоній та комун, їх персональний управлінський склад, номенклатуру системи освіти, її роль і місце у подоланні соціальної аномалії – безпритульності дітей.

Теоретичні проблеми радянської педагогіки 20-х – початку 30-х рр. дослідила М. Крюгер-Потратц, монографія якої з'явилася у 1987 р. [35]. Вона проаналізувала твори відомих у 20-х рр. учених в галузі педагогічної думки, а також торкнулася деяких питань теорії Макаренка, його методу виховання безпритульних правопорушників.

Вивчення причин виникнення дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр., судячи з історіографічного огляду наукової літератури, відбувалося нерівномірно, враховуючи вихід книг, появу теоретичних статей, захист дисертацій. Найбільш плідними виявилися 20-ті роки, протягом яких з'являлися монографічні дослідження з питань соціального виховання, теорії вивчення дитячого колективу, соціальних причин безпритульності, її подолання та соціально-правової профілактики. Дослідники, а серед них були учені і номенклатурні працівники різних установ, розглядали безпритульність дітей як соціальну проблему. Концептуально література того періоду віддзеркалювала марксистську парадигму висвітлення суспільних відносин, яка вирізнялася суто формаційним підходом, але без фанатичного і безрозсудливого застосування так званої теорії «класової боротьби», характерної для 30-х рр.

Класичні науково-історичні дослідження, тобто підготовка і захист кваліфікаційних праць, припадають на середину – кінець 50-х рр., коли почали з'являтися роботи з історії створення та діяльності дитячих будинків і колоній, ліквідації дитячої безпритульності. Для історіографії 70–80-х рр. проблем боротьби з безпритульністю дітей характерна концепція «соціалістичного оптимізму», тобто висвітлення соціальних відносин в контексті суцільної турботи партії та уряду про дітей. Деякі висновки і твердження істориків тих років, особливо дати остаточного подолання безпритульності дітей, не відповідають дійсності, відтак потребують додаткового і системного вивчення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Всебічне вивчення та історіографічний аналіз наукових дослідження з історії дитячої безпритульності в Україні у 1920-30-х рр. свідчить, що дослідження цієї проблеми відбувалося за різними науковими

напрямами від 1920-х років до сьогодні. Прогом 1920-х років з'являлися монографічні дослідження з питань соціального виховання, теорії вивчення дитячого колективу, соціальних причин безпритульності, її подолання та соціально-правової профілактики, які хоч і віддзеркалювали марксистську парадигму висвітлення суспільних відносин, але не заангажували дослідження „теорією класової боротьби”. В дослідженнях 60–80-х рр., які стосувалися проблем історії боротьби з безпритульністю переважала концепція соціалістичного оптимізму, тобто висвітлення соціальної турботи партії і радянської держави про дітей. Сучасна українська історіографія має близько 10 дисертацій з історії боротьби з дитячою безпритульністю в Україні 20–30-х рр., але вони виокремлюють роль і місце держави. Російські історики зосереджуються на діяльності добровільних товариств, здійснюючи їх науково-історичну класифікацію, але уникають розгляду конкретних товариств, яких у 20–30-х рр. налічувалося близько 5 тисяч. Отже, у науковій літературі хоч історія дитячої безпритульності і відображається, іноді досить глибоко, але не створюється єдина цілісна картина як самої соціальної аномалії, так і боротьби з нею в УСРР у 1920-1930-х рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валиев Г. Х., Исаев В. И. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.). – Новосибирск: Изд-во СГУГСа, 2006. – 150 с.
2. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 2001. – 21 с.
3. Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 років революції. – О.: Одеське наукове при Українській академії наук товариство, 1929. – 56 с.
4. Диптан И. И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1991. – 23 с.
5. Дробнис Я. Задачи борьбы с беспризорностью к десятилетию Октябрьской революции // Друг детей. – 1927. – № 10. – С. 2–8.
6. Дюшен В. СПОН – Соціально-правова охорона неповнолітніх на 10-й Жовтень // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 29–33.
7. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 213 с.
8. Калинина А. Октябрь и беспризорные дети // Вестник Просвещения. – 1927. – № 11. – С. 139–146.
9. Киселева Н. В. Добровольные общества в Советской России (1917 – конец 1920 гг.): Автореф. дис. док. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1999. – 54 с.
10. Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 1954. – 22 с.
11. Копелянская С. Ликвидация беспризорности и безнадзорности детей раннего возраста // Вопросы материнства и младенчества. – 1936. – № 3. – С. 11–15.
12. Коржихина Т. П. К вопросу о взаимоотношениях государства и общественных организаций СССР в условиях государства диктатуры пролетариата // Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность. Межведомственный сборник. – М. 1985. – С. 53–60.
13. Лісник Ф. Бібліографічний покажчик у питаннях дитячого руху та позашкільної праці з дітьми: Посібник для керівників комдитруху / Наук.-пед. б-ка Українського НДІ педагогіки. – Х.: Держвидав України, 1929. – 108 с.
14. Лук'янова В. А. Розвиток експериментальної педагогіки в Україні (20–30 роки ХХ століття): Автореф. дис. канд. пед. наук. – Х., 2003. – 20 с.
15. Люблинский П.И. Борьба с беспризорностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). – М.: Юридическое издательство НКЮ, 1925. – 300 с.
16. Маро (М. И. Левитина) Беспризорные. Социология, быт, практика работы / с предисловием Б. Залкинда. – М.: Новая Москва, 1925. – 454 с.
17. Маро (М. И. Левитина). Марксистский метод в применении к изучению и воспитанию беспризорного // Вестник просвещения. – 1924. – № 9. – С. 140–153.
18. Медынский Е. История педагогики. Том 1. – М.: Работник Просвещения, 1925. – 312 с.
19. Медынский Е. История педагогики. Том 2. – М.: «Работник Просвещения», 1926. – 336 с.
20. Моложавый С. Беспризорный, как объект изучения (Из доклада на съезде СПОН) // Народное просвещение. – 1925. – № 12. – С. 97–102.

21. Носовець Н.М. Гуманістична спрямованість системи трудового виховання молоді в педагогічній спадщині А. С. Макаренка: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Х., 2003. – 21 с.
22. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921–1935 годах (На материалах Верховолжья): Автореферат диссертации канд. ист. наук. – Иваново, 2004. – 25 с.
23. Семашко Н. Ликвидация беспризорности и безнадзорности и задачи советов // Власть советов. – 1935. – № 12. – С. 15.
24. Смирнова Т. М. О судьбе советских детей, эвакуированных в Чехословакию в начале 1920-х годов // Отечественная история. – 2007. – № 1. – С. 77–93.
25. Тютюнник Л. В. Проблемы деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922–1937 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1992. – 24 с.
26. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и НКВД // Советская педагогика. – 1990. – № 9. – С. 118–125.
27. Хиллиг Г. Макаренко в год «большого террора» Opuscula Makarenkiana. Nr. 21. – Marburg, 1998. – 100 с.
28. Хиллиг Г. Макаренко и сталинизм. Размышления и комментарии к дискуссионной теме. Opuscula Makarenkiana. Nr. 16. – Marburg, 1995. – XXI с.
29. Хиллиг Гетц. Прометей Макаренко и «Главбоги» педолимпа: Соколянский, Залужный, Попов. Opuscula Makarenkiana. Nr. 19. – Marburg, 1997. – 147 с.
30. Хмырев А. Н. Охрана детства и профилактика беспризорности в Петрограде (1917–1920 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ленинград, 1980. – 23 с.
31. Чаплыгин Я. По-большевистски выполнить директивы партии и правительства о ликвидации детской беспризорности и безнадзорности // За коммунистическое воспитание. – 1935. – № 8. – С. 6–10.
32. Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920–1936 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1982. – 24 с.
33. 25 Jahre Makarenko-Referat. Opuscula Makarenkiana. Nr. 13. – Marburg, 1993. – 285 s.
34. Krüger-Potrats Marianne Absterben der Schule oder Verschulung der Gesellschaft? Die sowjetische Pädagogik in der Zweiten Kulturrevolution 1928–1931. – München: Erich Wewel Verlag, 1987. – 368 s.
35. Makarenko A. S. Das deutschsprachige Schrifttum bis 1962. – Berlin: Osteuropa Institut an der Freien Universität; Wiesbaden Otto Harrassowitz, 1963. – 102 s.
36. Makarenko A. S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / hrsg. von Leonhard Froese / Band 1. Veröffentlichungen 1923–1931 / Bearbeitet von S. Weitzund G. Hillig. – Ravensburg: Otto Maier Verlag, 1976. – 146 s.